

Qashqadaryo tabiiy geografik okrugining tekislik qismi Turon plitasining sharqiy chekka qismi ustida joylashgan. Uning ustini esa qum, gil, konglomerat kabi jinslar qoplab olgan. Tekislikdagi qoldiq tog‘lar (Olovuddintog‘, Kosontog‘ va boshqalar) paleozoy va mezozoy jinslaridan tashkil topgan.

Qashqadaryo okrugida gaz, neft, marmar, gips, dala shpati, har xil qurilish material konlari bor.

Savol va topshiriqlar

1. Qashqadaryo geografik okrugining o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat? Okrug tabiat elementlari g‘arbdan sharqqa qarab o‘zgarishini tushuntiring.
2. Qashqadaryo atrofidagi tog‘lar qaysi tog‘ paydo bo‘lish jarayonida vujudga kelgan?
3. Okrugda qanday foydali qazilmalar bor?
4. Nima sababdan Zarafshon tizmasining o‘rta qismida g‘or va karst jarayoni vujudga kelgan?

IQLIMI, SUVLARI, TUPROQLARI VA HAYVONOT DUNYOSI

Iqlimi. Qashqadaryo tabiiy geografik okrugining yozi issiq, quruq va davomli, qishi nisbatan iliq. Okrug shimol va sharq tomondan tog‘lar bilan o‘ralgan. Bu esa Arktika va Sibirdan keladigan sovuq havo massalarining yo‘lini to‘sadi. Aksincha, g‘arbiy qismi ochiq bo‘lib, mo‘tadil dengiz va subtropik havo massalarining to‘siqsiz kirib kelishiga imkon beradi. Shu sababli qishda, yanvarning o‘rtacha harorati tekislik qismida $0+2^{\circ}\text{C}$, G‘uzorda $+1,9^{\circ}\text{C}$, Kitobda $+0,8^{\circ}\text{C}$, Qarshida $+0,2^{\circ}\text{C}$.

Ba‘zan tabiiy sovuq havo massasi kirib kelib, turib qoladi va hududni sovitib yuboradi. Natijada, harorat G‘uzorda -23°C , Kitobda -26°C , Qarshida -27°C , Dehqonobodda -29°C gacha pasayadi.

Yoz okrugning tekislik qismida issiq, quruq va quyoshli bo‘lib, uzoq davom etadi. Iyul oyining o‘rtacha harorati $+28+29^{\circ}\text{C}$ atrofida (Qarshida $+28,8^{\circ}\text{C}$, Kitobda $+28,4^{\circ}\text{C}$, G‘uzorda $+29,4^{\circ}\text{C}$, Dehqonobodda $+28,4^{\circ}\text{C}$) bo‘ladi.

Ba‘zan yozda eng yuqori harorat Qarshida $+46^{\circ}\text{C}$, Kitobda $+43^{\circ}\text{C}$, Dehqonobodda $+43^{\circ}\text{C}$ ga ko‘tariladi, bahor erta, kuz esa kech boshlanadi. Okrugning g‘arbiy qismida yillik yog‘in 131—155 mm bo‘lsa, shimoli sharqida 368—545 m. Tog‘li qismida 700—800 mm yog‘in tushadi.

Qashqadaryo tabiiy geografik okrugida sovuqsiz kunlar 210—242 kun davom etadi (Qarshida 209 kun, Dehqonobodda 216 kun, Kitobda 219 kun, G‘uzorda 242 kun).

Suvlari. Qashqadaryo tabiiy geografik okrugida yerusti suvlari ichida eng muhimi daryolardir. Okrugda uzunligi 20 km dan ortiq bo‘lgan 33 ta daryo mavjud. Daryolari ichida eng kattasi Qashqadaryodir.

Qashqadaryo Hisor tizmasining Tog‘tosh dovoni yaqinidan boshlanib, Muborakka yetmasdan qumlarga singib ketadi. U tog‘li qismida tor o‘zanda tez oqadi, Oqsuv irmog‘i qo‘shilgandan so‘ng vodiysi kengayib tekislikka chiqqach, Tanxoz, Yakkabog‘daryo, Langar, G‘uzordaryo kabi irmoqlarini qo‘shib oladi.

Qashqadaryo qor suvidan to‘yinsa-da, uning Jinnidaryo, Oqsuv, Yakkabog‘ va Tanxoz irmoqlari qor-muzlik suvidan to‘yinadi. Chunki ularning havzasida umumiy maydoni 20,3 km² maydonga ega bo‘lgan kichik muzliklar joylashgan.

Jinnidaryo Hisor tizmasining Oqota va Sherdog‘ tog‘lari orasidagi buloqlardan boshlanib, uzunligi 57 km ni tashkil etadi. U qor va muz erishidan to‘yinib, suvi mart — iyun oylarida ko‘payadi.

Oqsuv. Uzunligi 115 km bo‘lib, Hisor tizmasidagi Botirboy va Seversev muzligidan boshlanuvchi Botirboy bilan Xonaqasuv irmog‘ining qo‘shilishidan vujudga keladi. U qor-muzliklarning erishidan to‘yinadi.

Tanxozdaryo. Uzunligi 104 km, Hisor tizmasidagi G‘oziko‘ldan boshlanib, qorlarning erishidan va yerosti suvlaridan to‘yinadi.

Yakkabog‘daryo. Uzunligi 108 km bo‘lib, Hisor tizmasining janubi-g‘arbiy yonbag‘ridan boshlanadi. U qorlarning erishidan to‘yinib, 61,6 foizi mart — iyun oylarida oqadi.

G‘uzordaryo. Uzunligi 68 km bo‘lib, Chaqchar tog‘idan boshlanadi. U qorlarning erishidan va yerosti suvlaridan to‘yinib, o‘rtacha yillik suv sarfi sekundiga 5,90 m³ bo‘lib, uning 63,9 foizi mart — iyun oylarida oqadi.

Qashqadaryo tabiiy geografik okrugida yerosti suvining katta zaxirasi bor. Bu yerda to‘rtlamchi davr yotqiziqlari orasidan chiqadigan suvlar ichishga yaroqli bo‘lib, hozirgi paytda aholini va chorvachilikni suv bilan ta‘minlashda muhim rol o‘ynamoqda. Bulardan tashqari bo‘r, paleogen davr yotqiziqlari orasidan shifobaxsh issiq mineral suvlar topilgan.

Qashqadaryo okrugida bir necha suv omborlari qurilgan. Ulardan Chimqo‘rg‘on suv omborini suv bilan ta‘minlashni

yaxshilash uchun Zarafshondan boshlanuvchi Eski Anhor kanali xizmat qiladi. Shuningdek, G'uzordaryodagi Pach-kamar, Qarshi magistral kanalida qurilgan Tallimarjon suv omborlari bor.

Qarshi magistral kanalining uzunligi 200 km bo'lib, kuchli nasoslar yordamida Amudaryo suvini 150—200 m balandlikka ko'tarib beradi.

Tuproqlari. Qarshi cho'lida ko'proq och bo'z tuproq tarqalgan. Uning g'arbida esa cho'l sur-qo'ng'ir qumli, sho'rxok va o'tloq tuproqlar uchraydi. Sandiqli cho'lining katta qismi qumliklardan iborat. Qashqadaryoning qadimiy o'zanlarida o'tloq va sho'rxok tuproq uchraydi.

Okrug tekislik qismining atroflaridagi nisbatan baland joylarda och bo'z tuproq keng tarqalgan. Adirlarda esa oddiy va to'q bo'z tuproqlar uchraydi. Bu tuproq turlari 1200 m gacha bo'lgan baland joylarda tarqalgan. Ular tarkibida chirindi miqdori 1,5—2,5 foizga boradi. 1200—2500 m balandliklarda tog'-jigarrang va tog'-qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan.

Okrugdagi tog'larning 2500 m dan baland qismlarida qo'ng'ir tog'-o'tloq, torfli-o'tloq va o'tloq tuproqlar tarqalgan.

Qashqadaryo okrugidagi sug'oriladigan yerlarda madaniy voqa tuprog'i uchraydi.

O'simliklari. Okrugning g'arbiy tekislik qismida hamda janubi g'arbidagi Sandiqli qumligida qurg'oqchilik va qumga moslashgan o'simliklar — *juzg'un, iloq, selin, kavrak, qizil qandim, yetmak, bulduruq o'ti* va *saksovul* o'sadi. Mustahkamlangan qumlarda *shuvoq* va *efemerlar* ko'proq.

Gilli cho'llarda *shuvoq, sho'ra o'tlar, mingbosh, juzg'un* va boshqali o'simliklar o'sadi.

Qashqadaryo adirlarida *shuvoq, burg'un, bug'doyiq, kavrak, oqquray, qo'ziquloq*, qurg'oqchil va toshloq yerlarda bir yillik *astragal, chiy* kabilar o'sadi. Adirlarda, shuningdek, *bodom, zirk, do'lana* kabilar ham uchraydi.

1500—2500 m balandliklarda o'tlardan *bug'doyiq, shuvoq, tipchoq, javdar, shirach*, daraxtlardan *archa, yong'oq, zarang, qayin, tol, terak, bodom, pista, olcha, do'lana* o'sadi.

Hayvonot dunyosi. Uning tekislik qismida cho'lga moslashgan hayvonlar — *sariq yumronqoziq, qo'shoyoq, sichqon, kaltakesak, echkamar, ilon, bo'ri, tulki* va *jayron* kabilar yashaydi. Daryo vodiylaridagi to'qaylarda *chiyabo'ri, qirg'ovul, to'qay mushugi* uchraydi.

Okrugning tog'li qismida *ayiq, tog' takasi, tog' qo'yi, bo'rsiq, bo'ri, to'ng'iz, silovsin, o'rmon kalamushi, qizildum sug'ur, kulrang*

sassiqko‘zan, suvsar, jayra, burgut, kabutar hamda shunga o‘xshash hayvon va parrandalar yashaydi.

Okrug hududida Hisor qo‘riqxonasi barpo etilgan. Bu qo‘riqxona Hisor tizmasining g‘arbiy qismida joylashgan. Uning maydoni 78 ming gektar bo‘lib, archazorlar va u yerda uchrovchi oq tirnoqli *Hisor ayig‘i, qor qoplani, tog‘ echkisi, to‘ng‘iz, kaklik, Turkiston silovsini, olqor, kiyik* kabilar muhofaza qilinadi.

Qashqadaryo okrugida diqqatga sazovor joy va geografik obyektlar ko‘p. Shularning eng mashhurlaridan biri Kitob shahridagi kenglik stansiyasi hisoblanadi. Bu ilmiy maskan dunyodagi 5 ta kenglik stansiyasidan biri bo‘lib, Yerning magnit qutblarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Qashqadaryo iqlimining o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat va uni vujudga keltiruvchi qanday omillarni bilasiz?
2. O‘zbekiston iqlim xaritasi yordamida harorat va yog‘inlarning hudud bo‘yicha o‘zgarish sababini aniqlang.
3. Tabiiy xaritadan asosiy daryolarni topib, ularning to‘yinish turini aniqlab, suv rejimini bilib oling.
4. Qashqadaryo okrugida nima sababdan tuproq va o‘simliklar xilma-xil? Ular sharoitga qanday moslashgan?
5. Okrugning qumli, tekislik va tog‘li qismida qanday hayvonlar yashaydi?

SURXONDARYO TABIIY GEOGRAFIK OKRUGI

O‘zbekiston tabiiy xaritasidan Surxondaryoning geografik o‘rni va chegaralarini aniqlang va uni qanday tog‘lar o‘rab turganligini bilib oling.

Surxondaryo okrugiga O‘zbekistonning eng janubida joylashgan. U o‘z ichiga Surxon-Sherobod vodiysi va uning atrofini o‘rab turgan tog‘larni oladi. Okrug sharqdan va shimoli sharqdan Bobotog‘ va Hisor tog‘lari orqali Tojikiston bilan, shimoli g‘arbda Qashqadaryo bilan chegaralanadi, chegara Chaqchar va Boysun tog‘lari orqali o‘tadi. G‘arbda Turkmaniston bilan bo‘lgan chegara Ko‘hitang tog‘ining suvayirg‘ich qismidan o‘tadi. Janubda chegara Afg‘oniston bilan Amudaryo orqali o‘tgan davlat chegarasiga to‘g‘ri keladi.